

OIHENARTen ATSOTITZAK ETA POETIKA BERRIRAKURRIZ

Patri URKIZU

Dulce bellum inexpertis
(Erasmus)

Gogoko omen dute gerla ezagutzen ez dutenek, eta hona non nagoen Arnaud Oihenart¹ mauletar herotsdunaren jaiotzaren IV.mendeurrena ospatzen bere sorterri ikusgarrian, baina ez naiz hona etorri gerra egiteko asmotan, utikan, trakets eta nekez josi eta idatziak diren lerro apal hauek, omenaldi xume bezala irakurtzera baizik.

Ez natzaizue ihardungo haren bizitza zertzeladez, ez historiez, ez gramatika oharrez, ez hiztegi lanez, ezta neurtitzez ere, ezen ni baino gaiago eta adituago direnak arlo horietan aritu(ko) baitira luze eta sakon egunotan; baizik eta hala *Atsotitzek* nola *Poetikak* berriro irakurtzerakoan sortarazi dizkidaten gogoetuz.

1. ARGITARATZE URTEEZ

Jakina den bezala Oihenartek 1657.urtean Parisen liburu benetan bitxia argitaratu zuen, antza denez, ez liburu saltzaile inoren baitan, lagunen artean banatzeko asmoarekin egina baizik. Bere lehen eta bigarren orrialdeetako tituluek honela diote:

Les proverbes/basques/recueillis par le Sr./d'Oihenart,/plus les poesies/
Basques du mesme/Auteur (Irudia).
Atsotizac/edo/refrauc,/Proverbes, ou Adages Basques/Recueillis par le Sieur
d'Oihenart/a paris/M.DC.LVIII.

¹ Arnald Oihenart (Maule, 1592-Donapaleu, 1667)

Esku artean erabili ditugu Pariseko liburutegi Nazionaleko² Mazarine-ko³ eta Baionako Herri Liburutegiko⁴ aleak eta garbi dago lehen biak berdinak diren bezala hirugarrenarekin ezberdintasun nabarmenak dituztela. Parisekoek lehen partean, 81 orrialdetan, 537 atsotiz euskaraz beren frantses itzulpenekin ematen digute, eta bigarren partean

O. Ten Gastaroa/neurthizetan/La Jeunesse d'O. en vers Basques./A Paris,/M.DC.L VII.

Zeinek 76 orrialde dituen, orotara 157 orrialde direlarik, *fautes d'impression*, moldiztegiratze hutsak barne.

Aldaerez eta beste zenbait xehetasunez luze mintzo zaigu Vinson⁵-adibidez, *Nahis espegui*...poemaren bertsio aski ezberdinaz-hala nola ia zortzi poema gehiago dituen Michelek Bordelen 1847an moldiztegiratu berredizioaz⁶, zeinen gainean Mitxelenak honakoa zioen: «Argitaraldi onek ba-du besteak eztuen zerbait: zenbait poema, 225-250 orrialdeetan, agian egilleak azken-orduan kendu zituenak»⁷.

Bestalde, Stempf-ek⁸ berrargitaratzen duenean *Atsotitzen Urhenquina*..., Vinsonek⁹ urte eta leku aipamenik gabekotzat jotzen zuena, honela dio, «Nouvelle édition conforme à la première de 1657» (?), zalantzan jarriz data eta, noski, bidezkoa zuen duda, zeren Tolosan 1936. urtean Lopez Mendizabalen¹⁰ moldiztegian *bigaren aldiz lenengo irarkaldiaren antzera egiña*, hots, facsimilean plazaratzen denean liburua eta ematen *Atsotitzen Urrhenquina*, alegia, I-537 errefracuen segida, honek ez duen atarikoan ez urte datarik ez deus, garbi dagoelarik, ordea, Madrileko Liburutegi Nazionalean aurkitu eta hemen aurkezten dugun fotokopiaren arabera, *Atsotitzen Urhenquina*.... Jean Desbaratz¹¹ liburu saltzaile eta Erregearen inprimatzaile zenaren baitan, Paben 1665. urtean argitaratu zela.

Beraz, bi atsotitzen edizio ezberdinen aurrean gaude. Bata Parisen 1657. urtean argitaratua, 1665.ean Paben, bestea. Halaberetsu, bi leku ezberdinetan

² Bibliothèque Nationale de Paris, Réserve, Z. 2363.

³ Bibliothèque Mazarine, n.º 44024

⁴ Bibliothèque Municipale de Bayonne, Réserve, n.º 21

⁵ Julien Vinson, *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*. J. Maisonneuve, Paris 1891, 99-107.

⁶ *Proverbes basques, recueillis par Arnauld Oihenart, suivis de poésies basques du même auteur. Seconde édition, revue, corrigée, augmentée d'une traduction française des poésies et d'une appendice, et précédée d'une introduction bibliographique* (par Francisque Michel). Prosper Faye, Bordeaux, 1847.

⁷ Luis Michelena, «Arnauld Oihenart», *Sobre Historia de la Lengua*, ASJU, Donostia 1988, 868, 6. oharra....

⁸ *Supplément des proverbes basques recueillis par Arnauld Oihenart*, n.º 538-706 avec la traduction en français. F. Destouesse, Bordeaux, 1894.

⁹ Idem, 107

¹⁰ RIEV, 1929-1930, T. XXVI, 2-4; XXVII, 3. argitaraldi berezia.

¹¹ *Atsotitzen Urhenquina. Supplement des proverbes basques*. A Pau, par Jean Desbaratz, Marchand Libraire & imprimeur du Roy, 1665.

poemak Jussef Eguiateguyk dioena sinesten badugu 1657. edizioan agertzen ez diren poemak 1664. urtean Paben argitaratuak bailirateke. Hona ondoren, hain zuzen, Zuberoako errejentak dioskuna:

«Mos de Arnalde Oihenartek dereikü ere ützi libürüni bat, Atsotitzak edo Refrañak, izen diana, Parisen moldizkidatia 1657. urthian. Jarraikiz dereikü beraren Gaztaroa neurthitzetan ta azkenekoz Zaharzaroa ere neurthitzetan eman, Paven moldizkidatia 1664. urthian»¹².

Garbiasko adierazten dizkigu, bada, plazaratze urteak, hala nola beste testu honetan:

«Haren obretaric dago liburuñi bat oraino Parisen pharte, bersia Paven moldiskidatia. Hartan da bidantza Erran-Etzaz Mintzo dirade ere hau bi berecitan, batan bere gastaroz bersian bere saharzaroz dutinac solhatzen. Mira sian bi obretan erakhoustia, huscara-ren manua haren luma bersalacoaren pian loteskinde olzekian denaz doitzkintzun lissatekiala»¹³.

Alegia, Oihenartek bi obra idatzi zituela, bata zahartzaroz, gaztaroz bestea, eta horien bitartez erakutsi nahi zuela cuskara poesiarik ederrena sortzeko gai zela. Iharduten du Eguiateguyk, edizio baten hitzaurrean bailegoan, beste idazlanez ere, eta aipatzen digu nola jakintsuek mauletarraren liburuak sekulako alabantzez betetzen zituzten kontsideraturik bakantetarik bakantena, hots, *inter rariores rarissimus*.

Sinesgarri litzateke, beraz, *Atsotizen Urbenquina*....Paben ziur 1665. urtean argitaratu zen bezala *Zaharzaroa ere neurthitzetan* liburuñoa Paben 1664. urtean plazaratu izana, jakin dakigunez¹⁴ Oihenartek hiri honetako artxiboak miatzeko —bere historia jardunetan— maiz bertaratzen zela eta etxe bat ere berea zuela han, zeinen bigarren bizitza Etienne Marsan medikuari 1664.irailaren 29an alokatu zion.

Dena den, urtea egokia daitekeen arren ez dirudi hala titulua, *Zaharzaroa*...., alegia, zeren iritsi zaizkigun ia zortzi poematarik lau amodiozkoak diren (I,II,III,V), bi ofizioetakoak (IV,VIII), bat goratarrekoa (VI) eta hiltaritza bestea, nabari denez ez dutelarik gaztaroko beste liburukiarekin aldaketa handirik, hala gaztaroa/zahartzaroa kontrajartzeko. Honela, badirudi Mitxelena-ren ohar hura, alegia egileak azken orduan lehen argitaralditik kenduko zituenak direla ez legoke oker, zeren eta zio ezberdinengatik utz zitzakeen beste baterako, hala nola bere paperen artean aurkitu den beste errefrau multzoa.

¹² Jussef Eguiateguy, *Lehen Liburia edo Filosofo Huskaldunaren ekbeia* (1785), Txomin Peillenek prestatua. Euskaltzaindia, Bilbo, 1983,28

¹³ BNP, FCB, MS, n.º 154, f.24 v.

¹⁴ J.B.E. de Jaurgain, *Arnaud d'Oihenart et sa famille* H. Champion, Paris 1885, 32

2. ATSOTITZEN HELBURUEZ

Oihenartek berak *Hitzaurrean*¹⁵ adierazten digunez, atsotitzen erabilera oso arrunta zen, bai herri xehearen ahotan, bai jakintsuenetan, eta batipat hauek ez zuten inongo kupidarik sentitzen bildu zituztenak liburuetan emateko eta komentatzeko, zeren ornamendurako baliagarri izateaz gain, bizitzarako ere irakaspen ezberdinak ematen zituzten.

Beraz, Oihenartek beste aitzinsolasetan ere zerabiltzaten ohiturari jarraikiz lanaren zergatikakoa argitzean, *principium autoritatis*, delakoa darabilkigu. Hots, antzinateko maisu handiek eta garaikide zirenek hala obratu zutela, eta zerrenda Aristotelesekin hasten da, zeren aspaldi zen jadanik hau mintzatua¹⁶ errefrau moeta ezberdinez eta solaserako zuten balioez. Honen ondoren Clearcus¹⁷, Crisipo¹⁸, Teofrasto¹⁹, Zenobio²⁰, Diogeniano²¹, Michaël Apostolius²² aipatzen dizkigu eta XVI-XVII. mendeetako gizon ospetsuekin jarraikiz Erasmo aitatzten digu, zeinen eragina errenazimendu osoan neurrigabea izan zen batipat bildutako *Adagia-ren* edizioari esker (1501). Honek antzinateko eta filosofo giristinoen jakituria batu egin zituen, jakituriari unibertsalitate balioa emanez, eta kontsideratuz errefrauetan berezko eta sakoneko egiak biltzen direla, zeren bestela nola liteke atsotitz bera ehun herri ezberdinetan hedatua dadin eta bizirik, zahartu gabe, iraun dezan. Horrela bada, errefrau definitzearekin batera lau helburu ematen zizkion, hain zuzen, hauexek:

«Atsotitza, jakituri berrikuntzaren bat daukan esaldi ospetsu bat da, lau balio dituelarik: filosofiarena, komentziaraztekoa, per-pausa edertzekoa eta idazle hoberenak entenditzeko lagungarri izatekoa.»²³

Eta jarraitzen du humanista zerrenda honekin: Hadrian Junius²⁴, Jose Escaligero²⁵, Andres Escoto²⁶, Martin del Rio²⁷ Luis Novarinus²⁸, Joan Druso²⁹,

¹⁵ Preface, à

¹⁶ Erretorikaren II. liburuaren 21. kapituluan, adibidez

¹⁷ Diogenes Laercio: *Vidas, opiniones y sentencias de los filósofos más ilustres*. Ed. P. Samaranch, Aguilar, Madrid 1964, 1312.

¹⁸ Idem, 1305-1307

¹⁹ Idem, 1241

²⁰ Firenze-ko eleiz-gizon ospetsua (334-415)

²¹ Heracle-an jaiotako Adriano enperadorearen garaikidea, gramatikari grekarrak.

²² Konstantinopla-n sortutako (1453) erretoriko grekarrak.

²³ Erasmo, *Obras escogidas*. Ed. Lorenzo Riber, Aguilar, Madrid 1956, 17

²⁴ Hadrianus Junius, *Adagiorum centuriae octo*. Basilea, Frobenius, 1588

²⁵ Jose Escaligero, poligrafoa eta poliglota, Agen-en jaio (1540) eta Leyden-en hila (1609). *Proverbiales graecorum...*(Paris, 1594).

²⁶ Andres Schott, filologo eta jesuita holandesa (1552-1629), *Adagia...*(Anuers, 1612)

²⁷ Martin del Rio, teologo jesuita holandesa (1551-1608), *Adagialia Sacra...*(Lyon. 1613)

²⁸ Luis Novarinus, teologo teatinoa Veronan jaioa (1594), hebreo eta Ekialdeko hizkuntzetan jantzia.

²⁹ Joan Druso, Flandesen jaioa (1550) Oxforden eta Leyden hebreo irakaslea. *Proverbia Sacra...*

Erpenius³⁰, Levinus Varnerus³¹, Boxhornius³², Hernán Nunez³³ eta Gruterekin³⁴, esanez nola grekoek bezala latinoek, hebrearrek, arabek eta espainolek halaber frantsesek, italianoek, alemanek, flamendarrek eta ingelesak beren biltzai-leak izan dituzten.

Ohar gaitzkeenez Oihenartek antzinateko eta garaiko autoreen ezagutza benetan handia eta sakona zuen, honetan besteren artean, Antonio III Gramonteko duke-mariskalaren (1604-1678) liburuzaina izateak lagunduko zuelarik eta irakurriko zituen, noski³⁵, Bidaxuneko liburutegia ziren 617 titulu ezberdinak eta *Belles-Lettres* deritzan saileko hirurogeita bederatzia.

Helburuen harira lot akigun, ordea.

Hernan Nuñez-en obrari Alexandro Canova argitaratzaileak egin aitzin-solasean hain gizon jakintsuak erretra egiteko arrazoinak azpimarratzean honakoa diosku: «como hombre tan entendido, que veía la mucha doctrina y aviso, que debaxo de breve y gracioso consonante y sonsonete los tales abra- çan»³⁶

Alegia, laburtasunaz, graziaz, puntuaz lortzen dutela dotrina eta aholkuak garrantzitsu bezala senti daitezten eta modu atseginetan onar. Bi mende berandua-go Eguiateguy bera saiatzen denean Oihenartenak kopiatzen eta bere kabuz bilduak³⁷ hari erantzen, honela zioen:

«Oihernarten atsotitzak ta refrauak irakurtzaler agrada zirate-kiela ustian ditut jarri; ta gerthaldiak gizonaren miralla, hantik dükien probetxia ez tate gauza apürra»³⁸.

Hala bada, agradamendua eta probetxua lirateke xuberotarrantzat bi helburu nagusiak, latindarren urratsei jarraikiz, hots, literaturaren *dulce et utile* helburu berari eutsiz.

Solasaren ornamendurako eta bizitzaren irakaspenerako baliagarri izateaz gain, bazen Oihenarten bildumaren funtsean beste arrazoirik, nahi baduzue politikoa dei genezakeena, zeren Sorterriaganako maitasunak bultzaturik gazte-gaztetandik hasi zen biltzen herriaren ahotik, eta herriari itzultzen dizkio

³⁰ Tomas Erpenius (Graum, 1584-Leyde, 1624) Holandako interprete ofiziala

³¹ Levinus Varnerus, Erasmoren laguna (?)

³² Marcos Zuevio Boxhornius (Berg-op-zoon, 1612-Leyden, 1653)

³³ Hernán Nuñez (1473-1553), El Comentador, Cisneros-en Biblia Poliglotaren latinezko itzulpenaren egilea, eta *Refranes o Proverbios en Romance* liburuaren egilea (Salamanca, 1555).

³⁴ Juan Grutere (1560-1627), filologo belga, *Florilegium*....Argentinari, 1624.

³⁵ Jean Robert, «La bibliothèque d'un grand seigneur en Gascogne au XVIIe siècle», XVII, 1976, 56-69.

³⁶ Hernan Nuñez, aip. lib., 3v.

³⁷ Arg. lib., 29

³⁸ «Oharkerak, esangiak eta bibetak Jussef Eguiateguic Suberoan errejent zenak bildu dutianac», (1-2046 gogoeta), BNP, FLB, MS n.º 154.

moldiztegiratuak arruntago, hedatuago eta ezagunago egin eta horrela ez daitezten gal³⁹.

Baina ez 1657. urtean eta ez 1665.ekoan ez zituen denak plazaratu, utzi baitzituen Lapurdi, Nafarroa, Bizkaia eta Zuberoako zenbait argitaragabe, zeinetarik ohar gaitzkeen Oihenartek 1596go errefrau bilduma ezagutu zuela. Horien argitaratze eta ohar multzoa Julio de Urquijo⁴⁰ eta Koldo Mitxelenari⁴¹ zor diegu.

3. IRAKURKETEN ZUZENKETEZ

Lan gaitza egin zuten Urquijok eta Mitxelenak Oihenarten idazkera benetan zaila argitzen, eta bazituzten irakurketari buruz beren duda-mudak. Honen lekuko dira Urkixok Lhanderi egin galderak eta Mitxelenaren hitzok:

«No se me oculta que la tarea que he realizado está muy lejos de ser acabada y perfecta. He hecho lo que he podido y ofrezco el resultado de mi trabajo para que otros puedan completarlo y corregirlo.»

Biltzen eta irakurtzen dituen errefrauak zenbatuak doaz eskuzkribuan 206.etik 349.eraingo Larresorok⁴² bere edizioan 707.etik 892.eraingo kontatzen dituenak *Urhentza* titulupean dira, baina beste 706ak ez bezala hauek alfabetikoki ordenatu gabeak daude.

Paleografía anitzik ez jakin arren Ch. Higounet⁴³ eman zenbait argitasunei esker mauletarraren idazte gaitza-garaiko frantsesaren pareko, bestalde interpretatzerakoan, hark paper zaharren bila komentuetako liburutegietan ibili ondoren bildutako oharra medio, ausartu gara Mitxelenak egin irakurketari ondoren doazkizuen zuzenketa batzuk egitera.

213 Gizon atzia oihanaz oihana ere arana

El hombre extranjero entre bosque y bosque también el valle (halla) (?)

214 (Gain marraturik) Halako duphan halako arno

De tal tonel tal vino

³⁹ ...J'ay crû aussi que je rendrais à ma Patrie, si, après le soin que j'ay en des mon ieune aage, de recueillir les siens de la bouche du Peuple, je prenois encore celuy de les rendre plus familiers & perdurables par le moyen de l'impression (*Preface*, a ij.)

⁴⁰ Julio de Urquijo, «De Paremiología Vasca. Oihenart conoció los "Refranes y Sentencias en Vascuence" de 1596», ASJU, I, 1967, 3-10.

⁴¹ Luis Michelena, «Los refranes del cuaderno de Oihenart», ASJU, I, 1967, 11-44.

⁴² *Atsotitzak eta neurtitzak. Oihenarte (1592-1675)*, Irakur sail, Donostia 1971, 109-126.

⁴³ Ch. Higounet, «L'écriture de l'érudite Oihenart», *Bulletin de la Société de Bibliophiles de Guyenne*, n.º 85, Bordeaux, 1967, 3-11.

Honen beste aldaera emana zuen ere Oihenartek, errepika paralelismoz aldatuz:

449 **Tupa nolako, arnoa halako**
De tal tonel tal vino

226 **Aseak goserik eztakuske**
El harto no puede ver el hambre

Honen Belaren aldaera ere ematen digu Mitxelenak, hots, *Asek gose eztakusa*, zeinen antzekoa litzatekeen Hernan Nuñez-ek⁴⁴ bildutako italierazko hau: *El passu no crede al zezun. El harto no cree el ayuno.*

231 **Nahi dienak laida beza Azkoiti**
Nik eztirot orai ez jagoiti.

Mitxelenak honela itzultzen du, *Alabe quien quiera a Azkoitia: yo no lo podré (hacer) ni ahora ni luego*, baina Pierre Lhandek⁴⁵ Julio de Urquijori idatzi ohar zenbaitetan beste honako interpretazioa ematen digu:

231 **Nahi dienak laida beza Azkoiti/uzkoiti**
Nik eztirot orai ez jagoiti.

Adule/Ofenda el que quiera a Azkoiti/por detrás, yo no lo podré hacer ni ahora ni luego.

Adierazten digunez Azkoiti batez ere pertsona izena izan daiteke eta ez herri-izena Zuberoan seguruen oso gutti ezaguna izanzen baitzen honela bukatzen duelarik, *Como V. vé todo esto no es más que suposiciones; pero puede ser que V. encuentre en ellas algún hilo... Suyo, biotz biotzetik.*

232 **Amorrainen koi aragi erre ez gabe ez ukendun behin ere**
Al aficionado a las truchas no le falta nunca la carne asada.

Irkaitzez betea dela uste dugu atsotitz hau zeini Lope de Isasti⁴⁶ lezotarraren beste hura hurbildu dakioken:

Amuarraya amutic eta anzumea larrutic.

233 **Eriak bathia zorriak/zauriak**
El enfermo sufre las pulgas/heridas

Nere ustez argi dago *Eriak* irakurri behar dela halaxe hasten baita ere hurrengo errefracua, eta ez ezinak Mitxelenak idatzi eta Larresorok kopiatzen duen eran. Ez duguna garbi da *eriak zauriak* ala *zorriak* sofritzen dituen, puntuaren arabera logikoago *zauriak* dirudien arren.

⁴⁴ Aip.lib., 122

⁴⁵ Notas de Pierre Lhande sobre los refranes de Oihenart y de Sauguis. MS. del Fondo Urquijo de la Diputación de Guipúzcoa.

⁴⁶ Luis Michelena, *Textos Arcaicos Vascos*. Minotauro, Madrid 1964, 176.

242 **Hira bera da hirgarri**

La cólera, ella misma es generadora de cólera

Beraz *hirgarri* eta ez *sorgarri* «calmante», lehen hitzaren erroa bigarren partean errepikatzen delarik ideia nagusi bezala.

268 **Haurgin beno burmin hobe da**

Es preferible el dolor de cabeza al del parto.

Hots, *burmin*, *burmuin*, *burzoro* bezala osatua eta ez *burgin*, bestalde ezer esan nahi ez duena.

Eskuzkribuan 349. errefrautik aurrera zenbatu gabe egon arren Mitxelenak eman zenbakiari jarraituko diogu.

357 **Eztezala desohora ahal iroena xora**

No deshonres a quien te podría enloquecer (causar algún mal)

Lehen partea bederen oso garbi dago neretzat.

361 **Gaizki eginari ondotik gaitz saria**

A mala obra mala sanción

Mitxelenak, ordea, *oguz saria* irakurtzen du, nere uste apalez garbi dago zentzuari dagokionez bederen egokiagoa dela *gaizki eginari, gaitz saria*.

Hamar atsotitz hauen irakurketa zuzentzen saiatu bagara ez da izan, noski, maisuaren lana gutxiestarren, zeinen laguntzarik gabe gehienak irakurri ezinean geldituko zitzaizkidan, baizik eta gorago eman dugun aipamenean zioenari, bere irakaspenen izpirituari jarraikitzearen baizik.

4. ITZULPENEZ ETA IDAZ-MOTAZ

Duela guti J.A. Lakarrak⁴⁷ aurkeztu izan ditu bere duda-mudak Urquijoren iritzi harekin, alegia, RSen iturri nagusia Hernan Nuñezena dela eta zati larri batean gaztelar errefrautagietarik itzulia. Nola Oihenart aski garbia den hitzaurrean munduan barrena hedatuak eta ezagutzen zirenez mintzatzerakoan, hala nola darabilen metodoaz, ez dut uste gehiegi luzatu behar denik arazo honekin, baina nahiko nuke adibide bat hona ekarri, alegia, Hernán Nuñez-ek honela ematen digun 524. errefraua:

«Quien a veynte nô es galan, ni a treynta tiene fuerça no a quarenta riqueza, ni a cinquêta esperiencia, ni sera galan, ni fuerte, ni rico, ni prudente»⁴⁸.

⁴⁷ Joseba Andoni Lakarra, «RS-en testu kritikazko arazoak: Hernan Nuñez-engandik itzulia ote? (XVI. Mendeko bizkaierazko errefrauez II)», Patxi Altunari Omenaldia. Éd. E. Perez Gaztelu, P. Urkizu, *Mundaiz* 1990, 177-190.

⁴⁸ Arg. lib. f. 413

Bada gaztelaniaz ere XVI. mendeko zaldun nafar baten aldaera gutti ezaguna, hots, Julian de Medranoren *La Silva Curiosa*⁴⁹-n aurkitzen dena eta merezi duelakoan ematen duguna.

«Quien à veinticinco no es galán, ni a treinta tiene fuerza, ni à cuarenta riqueza, ni à cinquenta experiencia, ni será galán, ni fuerte, ni rico, ni prudente.»

Hona Oihenarten frantses itzulpena:

524 *Celuy qui à vingt ans n'est, à trente ne sçait, à quarante n'a, jamais ne sera, ne sçaura, ny n'aura.*

Hogei urtetan eztena, hogei ta hamarretan eztakiena, eta berrogeietan eztuena da jagoitik eztatena, eztakikena eta eztukeena.

Haritschelharrek atsotitz hau komentatzerakoan⁵⁰ dioen bezala, oraina eta geroa kontrajartzen dira, hasierako erritmo motelari bigarren parteko bizia, lorpen benetan miragarria kreatuz, eta itzultzaile bazen ere, ez zen itzultzaile makala Oihenart. Frantsesez hiru puntu bakarrik duen errefrauak (*sera, sçaura, n'aura*) euskaraz sei baitu (**eztena, eztakiena, eztuena, eztatena, eztakiena, eztukeena**).

Errefrau honek beste bi dakazkit gogora. Bat Oihenartena, bost puntukoa, eta bestea Eguiateguik⁵¹ bildua, bederatzikoa, hain zuzen:

488a **Atxeter zekeneti, abokatu goseti eta partida bien konseilu deneti, begira adi nola asaieti.**
Hiru gizon mota hawek, asaiak bezala, gutika gutika, nehor galtzen dute.

Glosa hau irakurtzerakoan konturatzen gara badirela ere atsotitzetan barrena halako *amplificatio*, zabaltze, esplikazione eta saihets komentarioak nondikan datorkiokeen hainbat izen ezberdinez⁵² ezagutua izana, hala nola bere izate mugatiarra. Jite honen adierazgarritzat hain zuzen kontsidera dezakegu Geografia esplikazione hauek, adibidez.

⁴⁹ *La Silva Curiosa de Julian Medrano en que se tratan diversas cosas sutilissimas y curiosas, muy convenientes para damas y caballeros, en toda conversacion virtuosa y honesta.* 1583. Ed. El Romancero General Español. J.M. Sbarbi, T.X. Madrid, 1978, 43

⁵⁰ Jean Haritschelhar, «Parémiologie et mnémotechnie. L'exemple basque», BMB, 1992, n. 133, 49-66

⁵¹ Zer da gizona? Kabale gosetarik eritasun gehiago diana nigarretan sorthurik hogei bat urte zer den eztakiana, azote kalduz baizik ikasten eztiana, hantik aizina bizipenaren errekeitiaz phorro katurik dagueña, heriuaren lotsaz bizitze txarra berrestatzen diana, beti irrigaitz papagaia bezain elestari, etxahora bezain marrakari berantegi agi dena, hiltzeta ehortzetan dolumenik gabe urthukitzen dena, sobera bizi dena (aip. esk. f. 145)

⁵² Atsotitz, Refrau (Oihenart) esakune, esaera zaharrak... erran komuna, zaharra, adinduna, errefrau, proberbioa (*Pierre d'Urte-ren hiztegia*, Londres 1715. P. Urkizuren edizioa, *Mundaiz*, 1989, I., 215,321)
(R.M.Azkue, «Proverbios Modismos...» *Euskalerriaren Yakintza*, III. 3. ed. Euskaltzaindia & Espasa Calpe, Bilbao 1989, 7ss)

6. Pikatuak erraiten diote Bortuko bide hertsia eta kanpits bati, zein baita Otsagabiren eta Larraneren artean, Nafarroa garaiko eta Zuberoako mugan.

506 Arradoia da Garaziko mendi xut eta harritsu bat

Ohar hauek areago liruditeke enziklopedi batekoak atsotitz soil bilduma batekoak baino. Hala nola topatzen ditugunean beste istoriotxo hauek:

137 Emaztearen gaitzez xikhira zedina adarreki ehortz zedin.

Refrau haur athera da Ilhartitz⁵³ edo Epitafio hontarik:

**Heben dago, ber'adareki etzina
emaztearen gaitzez xikhira zedina.**

139 Eneko, atxeka hi hartzari⁵⁴
nik demadan ihesari

208 [...] Tussuria⁵⁵, diabruari erraten zioten
euskarra zabarrean, eta oraino hitz haur usatzen
da Zuberoan.

352 Ohapean nago gorderik, enirozu ediren
Inhardetsia-Ezitzaket, ezi enaiz bilha
ebiliren.

Hauek dira neska baten eta morroin baten arteko hitzak.

373 Orhin ekhia bero. Ihardespena: Han izanik hona niz [...] Behiala,
begaztiak mintzo zirenean, xori bat neguan hotzez hila habia bati
arrimatu zela, eta hura bertze xori batez hartua edirenik, haren hantik
ateratzeko, sinhets arazi nahi uken ziola, Orhin ekia bero zela; ordea
bertzeak haren mina ezagaturik, inhardetsi ziola, bazakiela Orbiko-
berri, ezi hantik etorri-berri zela.

484 Ama, aitzint zaskio puta deitzera.

*Hori erraiten zion puta alaba batek bere amari ama bertze emazte
batekin aharratzean.*

Alegiak, kontuak, ipuinak, izkirimiriak, kontakizunak, artazuriketako ixto-
rioek hala nola erretrauek badute denek zerikustekorik mundu zabalago batekin,
hots, herri-literaturarekin, edota Lekuonak, ahozko literatura deitu zuenarekin.
Idazmota, genero mugatiarra, unibertsala, halere txoriei edo hartzei buruzkoak
mundu guztian barrena zabalduak izan arren ez ditut aurkitu katalogatuak

⁵³ Erasmo, Garibay eta beste asko bezala hiltartzak biltzezale genuen Oihenart.

⁵⁴ Gratien Adéma Zaldubiyren «Hartz bat eta bi ihizlari» (1876) alegia oroiterazten dit
(*Kantikak eta Neurtitzak*, klasikoak Ed. A. Bengoetxea, Bilbo, 1991, 118)

⁵⁵ Lhande, *Dictionaire Basque-français*, Paris, G. Beauchesne, 1926, 983 «d'origine celti-
que».

berezitasun horiekin ez Stith Thompson-en⁵⁶ lan orokorrean ez Guy Latory-en⁵⁷ eta John Labusquier-en⁵⁸ lan partikularretan, ingurune hurbil eta urrun zenbait izendatzearen soilik.

Lehenago aipatu dugun J. Haritschelharren artikuluak atsotitzak prestatzeko molde eta antzeaz, laburtasunaz eta modu atseginaz mintzo baitzaigu ederki ez natzaizue areago arituko, soilik, zein nolako mugatiarrak diren atsotitz eta bertsoak adierazteko, hiru lauko hauek aurkeztuko dizkizuet:

63.a. Badut ere herabe	112.a. Dituen ontarsunegati	115.a. Ditzak bi aurhide
Senarraren hilzale	Onhetsat adiskidea,	On eta adiskide
Horri joaitera gorrale	Eta ez utz opho gutigati	Desditzak oboro
Ezin naoke jangabe.	Zeren dik nork berea.	Dira gaitzak oro.

Bertso moldeak ikusten denez argi eta garbi **abba**, **abab** eta *aabb* ditugu, «redondilla, cuarteta, pareado de arte menor» gaztelaniaz⁵⁹ deituak.

Atsotitzen egiturez eta irudiez, hizkuntza tasunez hainbestek idatzi du Mario García-Page-k⁶⁰ ageri digun bezala, eta nola gai nagusiez bezala ttipiez mintzatu baitira lehenago bai A. Etchart⁶¹, bai J.M. Leizaola⁶², eta berriki J. Haritschelhar⁶³ ere, ez dudala uste hemen denak hemen aipa eta agortu behar direnik, aztertzaile berrientzat ere zerbait utzi beharko, neronek eta zuek ere gaurkoa luzetsiko baizenuteke, eta beraz, laburki bada ere hel diezaiodan solasaren bigarren parteari, hots, *Poetikaren* berrirakurketaren aurkezpenari.

⁵⁶ Stith Thompson, *The Folktale*, Holt..., New York, 1946

⁵⁷ Contes. *L'imaginaire Gascon*. Reclams, 1987.

⁵⁸ *L'autre fois. Récites de Gascogne & d'ailleurs*. Maisonneuve, Paris 1899

⁵⁹ T. Navarro Torres, *Métrica española*. E. Labor, Barcelona, 6.ª ed. 1983

⁶⁰ Mario García-Page, «Propiedades Lingüísticas del refrán (1)», EPOS, n' VI Uned, Madrid, 1990, 499-510.

⁶¹ A.Etchart, «Les proverbes de Oihenart», *Eusko Jakintza*, 1950, 353-366

⁶² J.M. Leizaola, *El refranero vasco antiguo y la poesía vasca*. Ekin, Buenos Aires, 1978.

⁶³ J. Haritschelhar, «Jainkoa eta jainkotiarrak Oihenart-en atsotitzetan», Iker 6, *Luis Villasanteri omenaldia*. Euskaltzaindia, Bilbo 1992, 195-207; «Emaztea Oihenarten atsotitzetan», Iker 8, *Oihenarten IV. mendeurrena*. Euskaltzaindia, Maule 1992, 273-294.

ARNAUD OIHENART

Euskal poetika
L'art poetique basque
 (1665)

Lehen-lehenik bego hemen aitorturik Piarres Lafitte *Poetika* honen lehen argitaratzaileari⁶⁴ diogun zorra euskal literaturaren ezagutzan eta azterketan mugarri den lana eskaini zigulako.

Oihenartek 1665. urteko maiatzean Lapurdiko apez bati gutun batean euskal poesiaz idatzi zizkionak benetan Oihenart gure literaturgintzaren kritikan lehen mailara altxatzen dute, ezen hamabi urte lehenago Rafael Micoleta lizentziatuak⁶⁵ idatzi zituenak askoz ere murriztagoak diren.

Orokorki bai Patxi Altuna⁶⁶, bai Koldo Mitxelena⁶⁷ mintzatu dira bertan ageri diren ideia nagusiez: nola bere poesiagintzan Oihenartek ez zituen segitu idazle frantsesak, espainolak eta italianoak baizik, eta batipat erdi aroko idazle latindarrak, nola neurtzen dituen bertsolerroak, nolako azentua duten xuberotar hitzek, etabar. Beraz, esandakoak ez errepikatzearren ez naiz horietaz arituko egin dugun itzulpenaz baizik.

Eskuzkribuaren fotografiak erabili ditugu gure euskal itzulpena egiterakoan. Hogeita zortzi folio dira zenbait lekutan aski zailak irakurtzen, baina zuzenketak egiterakoan Oihenartek aipatzen dituen originaletara jo dugu eta pasarteak bilatu eta konparatu ondoren, Lafittek eginiko irakurketa zuzendu egin dugu gure uestez, edo bederen zertxobait erraztu, oharretan doazelarik erreferentziak.

Bukatzen dut, bada, aurkezpen eta azterketatxo hau eranskin gisara emanik aipatu fotokopiak eta itzulpena. Hau, noski, ez dut egin frantsesaren gutxiesteko, zein nire esku balego Euskal Filologiako ikasle guztiei ezinbesteko ikasgaitzat ezarriko niekeen beren ikasketen artean, baizik eta Oihenartek berak bere atsotitz-poema liburua plazaratu zuenean ukan helburu berarekin, hots, Euskal

⁶⁴ Piarres Lafitte, «L'Art Poétique Basque d'Arnaud d'Oyhénart» (1665) *Gure Herria*, Bayonne 1967.

⁶⁵ Rafael Micoleta, «Modo de la vizcayna poesia y sus versos», *Modo breve de aprender la lengua vizcayna*, compuesta por...Bilbao 1653, Ed. E.S. Dodgron, Sevilla 1897, 33-34.

⁶⁶ Patxi Altuna, «Oihenarten metrika» FLV, 1979, 269-285.

⁶⁷ Koldo Mitxelena, «Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos» aip. art., 716 ss.

Herrian altxor hau, harri eder eta prezios hau, frantsesez ez dakitenez irakurtzeko aukera ukan dezaten, eta, beraz, gogo balute bertako aholkuek beren bertsotan balia daitezten.

f1

1665. maiatzean Lapurdi herrialdeko apaiz bati idatzi gutun batean adierazitako Euskal Poetika

Zein nolako metodoz baliatzen naizen neurtitzak ontzeko, galdetzen didazu. Erantxuten dizut ze egiteko honetaz arduratzen nintzenean (aspaldian utzia baitut) Italiako eta Espainiako poeten gisara moldatzen nintzela, eta areago oraindik errimez idatzi zuten latindarren modura, frantsesenera baino, hauena hiru hizkuntza horietatik detaile zenbaitetan ezberdina baita.

Lehen diferentzia honetan datza, alegia, frantsesa bertso arrez emeez baino gehiago baliatzen dela, eta beste hirurak ia beti emeez eta kasu bakarretan arrez, zeinen orde z baliatzen diren italiarrek *sdrucchioli*, frantsesek *glissans* eta espainolek *esdrújulos* deitzen dituztenez.

Ez dut dudatan ipinten badakizunez zer diren bertso ar eta emeak, baina halere esanen dizut bidenabar arrak silaba luze batez bukatuak direla, eta emeak, alderantziz, silaba labur batez, zeini aurretik luze doakion, Petrarca⁶⁸ *Soneto eta kantuak* liburutik hartu bertsootan ohar zaitezkeenez.

Voi, ch'ascoltate in rime sparse il suono
Di quei sospiri, ond'io nudriva il core
In sul mio primo giovanile errore
Quand'era in parte altr'uom da quelchi sono;

f2

Bai lau bertsook, bai hamalauko beste guztiak emeak dira, hala nola hurrengoarenak. Baina hirugarren sonetoarenak erdiak emeak dira, eta arrak beste erdiak. Hona hemen:

Era il giorno ch'al sol si scoloraro
Per la pietà del suo fattore i rai
Quand'io fui preso, e non me ne guardai
Che'i be' vostr'occhi, Donna, mi legaro.

Tempo non mi pareo da far riparo
Contra colpi d'Amor; pero n'andai
Secur, senza sospetto, onde i miei guai
Nel commune dolor s'incominciaro⁶⁹.

⁶⁸ Francesco Petrarca (Arezzo, 1304- Padova, 1374). Irakurketa zuzenketarako erabilitako edizioa honakoa: *Petrarch's Lyric Poems. The Rime sparse and other Lyrics*, translated and edited by Robert M. Durling. Harvard University, 2. arg., 1979, 37.

⁶⁹ Idem, 39

Zortzi bertsolerro hauetatik lehena, laugarrena, bostgarrena eta zortzigarrena emeak dira eta beste lauak arrak. Hona gaztelaniaren beste adibide bat Cervantesen⁷⁰ *Galateatik* aterea:

Pues si es el trabajo vano
De mi llanto y sospirar
Y dél no pienso cesar,
A mi dolor inhumano,
¿Cuál se le podrá igualar?

Bost bertsolerro hauetatik hiru harrak dira, alegia, bigarrena hirugarrena eta bostgarrena, *sospirar*, *cesar* eta *igualar* amaiera-hitzek azken silabak luzeak baitituzte. Eta beste biak (hots, lehena eta laugarrena) emeak dira, *vano* eta *inhumano* amaiera-hitzek azken silabak laburrak eta azkenurrekoak luzeak dituztelako.

f3

Bertso arrak eta emeak ezberdinak dira, ez bakarrik errima kontuagatik, neurriagatik ere bai, zeren eta izariaren arabera emeek harrek baino silaba bat gehiago behar duten izan, lehen aipatu Petrarcaen hirugarren sonetoan ageri diren bertso italianoetan bezala, zeinetan emeak hamaika silabakoak diren arrak hamarrekoak diren bitartean. Cervantesen bertsolerro arrek ez dute bakoitzak zazpi silaba baizik, eta emeek zortzi.

Errimari dagokionez, bertsolerro emeek bi silabakoa behar dute, edo bederen silaba t'erdikoa. Silaba erdia deitzen diot hitzaren azkenurreko silabaren bokalari, edo bakarrik, edo darraion kontsonantearekin aurkitzen denean ondoko hitzotan bezala: *âge*, *hommage*. Bokalak berak bakarrik egiten du silaba-erdia, baina *garde* eta *halebarde* bezalako hitzetan, ez da a bakarrik, r-ak ere egiten baitu a-kin batera silaba-erdia. Bertsolerro arrei dagokienez aski dute silaba bat errimarako; eta silaba-erdiarekin ere ohartuko zarenez aipatu bertso italiano eta espainoletan.

Ezin da eman hizkuntza italiano, espainol eta latinoan bertsolerro arrak emeatarik bereizteko, bertsolerro bakoitzeko azken silaben kantitatea baino beste seinalerik. Baina, nola frantsesean bertso emeak oro e itxi edo emea duten silabez bukatzen diren, eta nola beste moduz amaitzen direnak arrak diren salbuespenik gabe, e zorrotz edo itxiz bukatzen direnak barne, adibide hauetako, hots, *Rose*, *chose*, *je frappe*, *tu frappes* hitzetan e-a emea delarik, hala nola, *Roses*, *choses*,

⁷⁰ Miguel de Cervantes (Alcalá de Henares, 1547- Madrid, 1616). *La Galatea* (1585). Obras Completas. Ed. Aguilar, 681.

f4

ils frappent pluraletan, eta beste berdintsuetan. Eta halako hitzetan bukatzen direnak oro dira emeak. Eta beste bokalez amaitzen diren bertsolerrook denak arrak dira e bokal itxian edo azentu zorrotzez kargatuak diren hitzak hala nola hitzok, *bonté, charité, frappé* eta beste berdintsuak. Philippe Desportes⁷¹ -enak diren bertsolerro hauetan froga ikus dezakezunez:

O nuit, jalouse nuit contre moi conjurée,
 Qui renflames le ciel de nouvelle clarté,
 T-ai-je donc aujourd'hui tant de fois désirée
 Pour être si contraire à ma félicité?

Badakusazunez lau bertsolerrook e bokalez amaitzen dira, baina lehena eta hirugarrena e itxi edo emeaz. Hona bada zergatik bi bertsolerrook emeak diren eta é zorrotzez amaitu beste biak, hamabisilabako arrak, beste biak, ordea, bakoitza hamahiru silabako den. Gauza beraz konturatuko zara Desportes-en kanta beraren beste lau bertsootan:

Je⁷² vais, je viens, je fuis, j'écoute et me promène,
 Tournant toujours mes yeux vers le lien désiré
 Mais je n'avance rien, toute la rue est pleine
 De jaloux importuns dont je suis éclairé.

Frantses poesiaren eta beste hiru hizkuntzakoeren artean aurkitzen den beste diferentzia da frantsesak ez duela ezagutzen italianoek *sdrucchioli*, espainolek *esdrújulos* eta beraiek *glissans* deitzen dituztenak. Beste hiru hizkuntzotako bertsoetan, eta bereziki latinean, maizenik aurkitzen direnak hiru silaba edo gehiago duten hitzetan amaitzen direnak dira,

f5

zeinetarik azken biak labur eta aitzin-azkenaurrekoa luzeak diren. Grekotarren eta latindarren oin daktilikoa osatzen dutenak halaxekoak dira. Bertso molde honek osoa izatearren errima emeek egiten dutena baino osatuagoa behar du izan. Alegia, hiru silaba, edo bederen bi eta erdi, Petrarcaren *Amodio Garaipenaren* (I. Kap.) bertso hauetan ikus dezakezunez, non bigarrena, laugarrena eta seigarrena *sdrucchioli* edo *glissans* diren, eta bisilaba t'erdi dituzten erriman, hots, -oglio:

Vidi un vittorioso e somno duce
 Pur com'un di color che'n campidoglio
 Trionfal carro a gran gloria conduce.

⁷¹ Philippe Desportes (Chartres, 1546- Bonport, 1606). *Contre une nuit trop claire. Poèmes choisis et présentés par Jean-Yves Masson. Orphée*. La Difference, 1989, 63.

⁷² 33. bl.

I'che gioir di tal vista non soglio
 Per lo secol noioso in ch'i'ni trovo.
 Voto d'ogni valor, pien d'ogni orgoglio⁷³.

Eta Ariostorenak⁷⁴ diren hurrengo hauetan, non Marfisak honelaxe mintzaz-
 tzen zaion Guido Salvaggio-ri:

Ma, che t'incresca, che n'habbia ad uccidere,
 Ben ti può increscere anco del contrario.
 Fin qui non credo che l'habbi da ridere,
 Perch'io sia men di te duro avversario,
 O la pugna seguir vogli, o dividere,
 O far la, à l'uno, ó à l'altro luminoso,
 Ad ogni cenno pronta tu ni haurai,
 E come, et ogni bolta, che vorrai.

Lehen sei bertsoak oro *sdrucchioli*, edo *glissans* dituzu eta azken biak arrak.
 Halaber Sannazaro-ren⁷⁵ *Arcadia* osoa bertsoleerro *sdrucchioli*-tan eraikirik dauka-
 zu.

f6

Poeta italianoengandik hartutako adibide hauei bi gaztelaniazko erantsiko
 dizkiet. Lehena *Coplas de Juan de Mena*⁷⁶ *dirigidas a Juan II, rey de Castilla*
 deituatarik aterea da:

Sancta paz, sancto misterio,
 Triumpho viril de gloria,
 Concordia sin vituperio,
 De amas partes victoria,
 De los pueblos refrigerio
 Los tres bienes acarrear
 Que los señores non sean
 De sus siervos cativerio.

Zortziko honetako lehen bost bertsoleerook eta azkena *sdrucchioli* dira, eta
 seigarrena-zazpigarrenak emeak.

Beste adibidea Montemayor-en⁷⁷ *Diana-ren* liburutik aterea dena honako-
 xea da:

⁷³ Petrarca, *Triunfos*. Ed. de Jacobo Cortinas & Manuel Carrera. Nacional, Madrid 1983, 34-36.

⁷⁴ Ludovico Ariosto (Reggio di Emilia, 1474- Ferrara, 1533), *Orlando Furioso* (1516), Ed. Vincenzo Valguisi, Venetia, MDLXXIII, 210.

⁷⁵ Jacopo Sannazaro (Napoli, 1456-1530), *Arcadia* (1504).

⁷⁶ Juan de Mena (Córdoba, 1411-Torrelaguna (Madrid), 1456). *Obra lírica*. Edición, estudio y notas de Miguel Angel Pérez Priego. Ed. Alhambra, Madrid 1979, 183-184.

⁷⁷ Jorge de Montemayor (Montemôr o Velho (Portugal), 1520-Piamonte, 1561) *Los Siete libros de la Diana*, Ed. de Enrique Moreno Baez, Nacional, 1981, 9-10.

Sireno, ¿en qué pensabas que mirándote
 Estaba desde el soto y condoliéndome
 De ver con el dolor que estás queixándote?
 Yo dexo mi ganado allí atendiéndome.

Eta beherago:

Andaba mi pasión solicitándole
 Con medios no importunos, sino lícitos,
 Y andaba el crudo amor allá estorbándole.
 Mis tristes pensamientos muy solícitos,
 De una a otra parte revolviéndose
 Huyendo en toda cosa el ser ilícitos.

Eta oraindik beheraxeago:

f7

Con cualquier trabajo «en» encontrándola
 De ovejas y corderos lo olvidábamos
 Hablando ella conmigo y «yo» mirándola.
 Otras veces, Silvano, concertábamos
 «La zampona y rabel con que tañíamos
 Y mis versos entonces allí cantábamos»
 Después la flecha «y arco» apercebíamos
 Y otras veces la red, y ella siguiéndome
 Jamás sin caza a nuestra aldea volvíamos.⁷⁸

Bertsolerro guztiok *sdrucchioli* edo *glissans* dira, San Bernardoren⁷⁹ latinezko besteok bezalaxe:

Jesus, Spes penitentibus,
 Quam pius es petentibus,
 Quam bonus te quaerentibus
 Sed quid invenientibus.

Hala nola B. Jacobonus Tudertinus-en⁸⁰ *De medulla precatationum* liburuaren 518 orrialdean irakur daitezkeen besteok:

Cur mundus militat sub vana gloria,
 Cuius prosperitas est transitoria?
 Plus crede litteris scriptis in glacie
 Quam mundi fragilis sauce fallatae.

⁷⁸ Idem, 33

⁷⁹ Bernardo (Fontaine - les - Dijons 1090 - Clairvaux (Aube), 1153), *Opera Omnia*....D. Joannis Mabillon....Reprint by Brepols, 1976, T. V-VI, 1318.

⁸⁰ F.J.E. Raby-k *The Oxford Book of Medieval Latin Verse*-n, 1959, XIII. mendekoa eta anonimoa bezala jotzen du, 433.

Beharrezkoa da, ordea, konturatzea ze hiru silabako edo silaba t'erdiko errima eskatzen duten bertsolerro *esdrújulos* delakoak aurkitzeko diren zailtasunengatik latinezko bertsoegile gehienek askietsi izan dutela errimarako silaba t'erdia, bai bertsolerro *glissans* deituetan, bai emeetan, baina ez hala, ez italiano, ez gaztelaniazkoak.

f8

Aurki daitezke bertsolerro *glissans* delako hutsak ar eta emeen nahasketarik gabe eleiza testuetan. Hala nola: *Veni, sante Spiritus/Et emitte coelitus*, etc. hasiera duen Izipiritu Sainduari eskainitakoan⁸¹; *Veni, virgo virginum*, hasiera duen Ama Birjinarenean; *Antonius humilis*, hasiera duen San Antoniorenean; Santa Genobebarenean, zein hasten den, *Genovefae solemnitas/Solemne parit gaudium*;⁸² San Dionisio, Rustiko eta Eleuterio gorpuen aurkikuntzarenean, zein hasten den, *Genovefae solemnitas/Solemne parit gaudium*;⁸² San Dionisio, Rustiko eta Eleuterio gorpuen aurkikuntzarenean, zein hasten den, *Laudemus omnes inclita*, eta beste askorenean adibidez, San Bernardorenean, zeinen titulua *Jubilus in commemoratione Sanctae Pasionis* den, eta zeinen hasiera honelaxe:

Nil canitur suavius
 Nil auditur jucundius
 Nil cogitatur dulcius
 Quam Jesus Dei filius.⁸³

Gualterus Maper⁸⁴, Ingalaterran dagoen Oxfordeko artxidiakonoak duela 450 urte ziren garaiko bizioen kontra oihukatuz idatzi Golias Aitasainduaren Apokalipsia ere, bertso *esdrújulo* delakoetan dago. Hona exenplua:

Ecce capitulum legi de moribus
 Archidiaconi, qui suis faucibus
 Quidquid a proesulis evadit manibus
 Raptit et lacerat rostris et unguibus.
 Ecclesiastica⁸⁵ jura venalia
 Facit pro patulo, sed venialia,
 Cum venum dederit vacat a venia,
 Quam non inveniens vendit Ecclesia.

⁸¹ Idem, 375, d. 1228

⁸² Adam de San Victor (1192), in Dag. Norberg, *Manuel pratique de Latin Médiéval* Picard, Paris 1980,82.

⁸³ In Joannis Mabillon, ed., 1318.; 17 Walter Mapes, Gautier de Châtillon (Lille, 1135-Amiens, 1201)

⁸⁴ :in) *Die Zehn fedichte des Walther von Lille, genannt von Châtillon nach der Pariser Handschriftberichtigtn und zum eresten male vollständig herausgegeben* von Dr. W. Müldener, Hannover, Carl Rümpler 1859, 24 or. IV Contra Ecclesiasticos iuxta visionem Apocalypsis 153. bl. Ecce capitulum....

⁸⁵ 169 bl.

Eta beherago:

f9

Jussus⁸⁶ dirimere lites quas suscitāt
 A veris profugus falsis inhabitāt,
 Certus in dubiis, in certis dubitat,
 Quae pie loquitur, dolore cogitat.
 Injustum⁸⁷ promovet et justum conterit
 Spretor justitiae cum lucrum senserit.

Poema hauek, benetazko bertsolerro *esdrujulo*-z eginak izan arren, ez dira hain maiz moldatzen nola emez nahasiak diren *esdrujulo*-ak. Nahaste hau, edo bertso moldatze hau era ezberdinetara egiten da, zeren batzutan (eta maizenik) bi bertsolerro *edrujulo*-ekin batera lau eme doazen, era honetara konposatuak, alegia, hirugarrena eta seigarrena *esdrujulo*-ak eta besteak emeak, Trinitatearen testu honetan bezalaxe:

Confitentes Unitatem
 Veneremur Trinitatem,
 Pari reverentia.
 Tres personas asserentes
 Personali differentes
 A se differentia.

Hala nola Sakramentu Santuarenean⁸⁸:

Lauda, Sion, salvatorem,
 Lauda ducem et patorem,
 In hymnis et canticis.

⁸⁶ 201. bl;

⁸⁷ 213.bl.; 21 F.J.E. RABY, aip. lit. 398: St Tomas Aquinas. d. 1274

⁸⁸ Hona nola itzultzen dituzten Oihenartek (*Notitia...* 2.arg. 1656, 73), eta Ormaetxea «Orixek» (*Idazlan guztiak. II. Itzulpenak*, Etor 1992, 68) bertso hauek euskarara:

Oihenart
 Gohets, sion, Salbaria
 Artzain et'aitzinaria,
 Kantoretan, koblatan
 Gohets ezak ahalaria,
 Ezi guziz askitara
 Eresak eholatan.

Orixe
 Sion, goretsazu Jauna,
 Salbatzaille ta artzaia,
 Eresi ta lelotan.
 Al aiña gora ezazu,
 Motx geldituko baitzera
 Aren gores penetan.

Quantum potes tantum aude,
 Quia maior omni laude,
 Nec laudare sufficis.

Batzutan sei eme ipinten dira bi *esdrujulo*-ren artean, hala Dominique Chartreux dohatsuaren *Penitentziarako exortazionean*, zein Mildendor Pius-ek argitaratu duen bere *Historia Monastica*-ren bukaeran:

f10

Homo dei creatura
 Cur in carne moritura,
 Est tam parva tibi cura
 Pro aeterna gloria.
 Illa quanta si scires,
 Praeter eam nil sentires
 Nec mundana sic ambires
 Vana, transitoria.
 Et si poenas infernales
 Agnovisses, quae et quales
 Tuos utique carnales
 Appetitus frangeres
 Et innumera peccata
 Dicta, facta, cogitata,
 Mente, tota consternata
 Merito deplangeres.

Ohartu naiz ere zortziko molde hau ematen dela eleiza testu zenbaitetan, hala nola Mendekozte ondoko Hirugarren Ferian, zein honela hasten den, *Lux jucunda, lux suavis*, alegia, *Consolator almae veni* bertsoaren ondoan Ama Birjinaren, *Verbum bonum et suave-z*, eta Santa Paularen, *Virgo mitis gloriosa-z* hasten direnetan.

Jeronimo Boselli-k⁸⁹ bere *Del modo di comporre versi nella lingua italiana* saioaren 4. kapituluaren dienez, bertsolerro *esdrujulo*-ak besteak baino silaba bat gutxiago dute (esan nahi du emeak baino). Baina hau ulertu behar da errima italianoek, eta inolaz ez latinezkoek, non arruntean bertsolerro *esdrujulo*-ak emeak baino silaba bat laburrago diren, lehen aipatuetan ageri zaigunez. San Bernardo berezia da, bertsolerro guztiak berdinak egiten baititu silaba kopuruaren arabera,

⁸⁹ Hieronimus Bosellus (Bologna, 1634-1700), *Poesie e prose divine* (1660), *La Corte Accademica...*(1665)

f11

emeak eta *esdrújulo*-ak, Kristo sofriztailearen lohadar bakoitzaz moldatu dituen neurtitzetan bezala:

Salve, mundi salutare,
 Salve, salve, Jesu chare,
 Cruci tuae me aptare
 Vellem vere, tu scis quare,
 Da mihi tui copiam.

 Ac si praesus sis accedo
 Imo te praesentem credo.
 O quam mundum huic te cerno!
 Ecce tibi me prosterno:
 Sis facilis ad veniam.⁹⁰

Poema hau hamarrekoz moldatua dago non bostgarren eta hamargarren bertsolerroa *esdrújulo*-ak diren eta beste zortziak emeak. Horrelako hamarrekko berdintsu asko dago kantika izpiritualak deitu latinezko bilduman.

Batzutan bertsolerro emeen ondoren berehala doaz *esdrújulo*-ak, Berterius-ek ⁹¹ Orleans-eko eleiz-gizonak 1187 urte inguruan, Gregorio Villa aitasainduaren garaietan konposaturiko neurtitzetan bezala, zein historiagile ingeles baten liburu batean irakur daitezkeen:

Juxta Threnos Jeremiae
 Vere Syon lugent viae,
 Quod sollemni non sit die,
 Qui sepulcrum visitet
 Vel casum resuscitet
 Huius prophetiae

f12

Contra quod propheta scribit
 Quod de Syon lex exhibit,
 Numquid ibi lex percibit,
 Nec habebit vindicem,
 Ubi Christus calicem
 Passionis bibit?

⁹⁰ San Bernardo, aip. lib. Rhythmica oratio ad unum quodlibet membrorum Christi Patientis et a cruce pendentis, 1319.

⁹¹ F.J.E. Raby, aip. lib., Berter of Orleans, C. 1187, Call to Crusaders, 297-298

Lignum⁹² crucis
 Signum ducis,
 Sequitur exercitus;
 Quod non cessit
 Sed praecessit
 In vi sancti Spiritus.

Azken seiko hau errepika da, beste seikoen ondoren errepikatzen dena, eta bestetarik ezberdina, zeren emeek lau silaba besterik ez duten (beste seikoenek hamaika duten bitartean). Badira poemak seiko labur berdintsuak dituztenak, adibidez, 1628. urtean Munster-en moldiztegiratu *De Medulla Precationum*⁹³ liburuaren 53, 67, 68, 96 eta 148. orrialdetan agertzen direnak. Oso arinak dira, baina bere laburtasunagatik aski moldagaitzak, bertsolerro gehienak lau silabakoak eta emeak baitira.

Badira ere beste poemak hirukotan moldatuak, hirurak errima eme bera dutelarik. Adibidez, Hilen testuok:

Dies⁹⁴ irae, dies illa,
 Solvet saeculum in favilla
 Teste David cum Sibylla.
 Quantus tremor est futurus
 Quando iudex est venturus
 Cuncta stricte discussurus!

f13

Badira oraindik mota batzuek, zein lau bertsolerro emeez osatzen diren, denak errima berekoak, hala nola Gariel-ek⁹⁵ bere Magueloneko Apezpikuen Historia-k (171.or.) ematen duen *Antigua Admonitio Ad clerum Ecclesiae Dei* deitu poema:

Cum⁹⁶ pastores ovium sitis constituti,
 Non estote desides, sicut canes muti,
 Vobis non deficient latratus acuti,
 Lupus rapax invidet ovium saluti.
 Spectat⁹⁷ ad officium vestrae dignitatis
 Gratiae petentibus dona dare gratis,
 Sed, si unquam fidei munera vendatis,
 Incursuros Giezi lepram vos sciatis.

⁹² Eskuskribuan hiruko bezala ematen da.

⁹³ B. Jacobonus Tudertinus-ena

⁹⁴ F.J.E. Raby, aip. lib., Thomas of celano, d.c. 1255, 392-393

⁹⁵ Petro Gariel, *Series proesulum Magalonensium....Tolosae*, 1652, 171,172.

⁹⁶ 29 bl.

⁹⁷ 41. bl.

Gratis Eucharistiam plebi ministrare,
 Gratis confitermini, gratis baptizate,
 Secundum Apostolum cuncta gratis date,
 Solum id quod fuerit vestrum conservate.

f29

Izpiritu⁹⁸ Sainduaren Ofiziozko himnoak, hala nola Ama Birjianaren Sorkunde-koak ere, bertsomolde honetan eratuak daude:

Nobis Sancti Spiritus gratia sit data,
 De qua Virgo virginum fuit obumbrata,
 Cum per Sanctum angelum fuit salutata,
 Verbum caro factum est, virgo fecundata.

Sorkundearenak era honetan hasten dira:

Salve, mundi domina, caelorum Regina,
 Salve, virgo virginum, stella matutina,
 Salve, plena gratiae, clara lux divina,
 Mundi in auxilium domina festina.

Badira ere beste zenbait, non bertso eme eta *esdrujulo*-ak kopuru berdinean eta gurutzatuak dauden, hala nola *Pange*^{98bis}, *lingua, gloriosi/corporis misterium, / sanguinisque pretiosi*, etabar, seikoak direnak. Baina aurkeztu dizkizudan errima guztien artetik, hirugarren eta seigarren bertsolerroa *esdrujulo*-ak dituztenak eta beste lauak emeak, dira onartuenak, konturatuko zaren bezala astirik hartzen baduzu eleiz-testuak irakurtzeko, zeinetarik bi herenak bederen halaxe-koak diren, hala nola duela laurehun edo bostehun urte argitaraturiko poema anitz Illiricus-en *De corrupto Ecclesiae statu, Kantika*

f14

Izpiritualak latinez eta 1628.urtean Munster-en moldiztegiratu *Medulla precationum* bildumetan aurki daitezkeenak, hala nola beste zenbait lekutan, zeinetarik hemen adibideren bat emango dugun, Pasio garaian Elizan entzuten den kanta ilun deboziziozkoaz hasiko naizelarik:

Stabat⁹⁹ mater dolorosa,
 Juxta crucem lacrimosa,
 Dum pendebat filius,

⁹⁸ *Izpiritu*-tik hasi eta *festina*-raino eskuskribuaren bukaeran ematen da, ertz-oharrear
 hara bidaliz

^{98bis} F.J.E. Raby, aip. lib. St. Thomas Aquinas, d. 1274, Hyma for Vespers, 401.

⁹⁹ Idem, 13.m., 435

Cuius animam gementem
Contristatam et dolentem
Pertransivit gladius.

Hona hemen beste adibide batzuk gorago aipatu Gualterus Maper-en *Satirak* liburutik hartuak

Quid¹⁰⁰ desertum¹⁰¹ nisi mundus?
Mundus quidem, sed immundus,
Quia munda polluit;
Qui sunt spinae tribulique?
Qui? pastores praelatique
Amatores muneris.

Cum non pascant, sed pascantur
Non a pasco derivantur
Sed a pascor, pasceris.

...
Omnis habens muneratur
Non habenti supplantatur
Id ipsum quod habuit;

In deserto mundi huius
Nemo floret, nisi cuius
Bursa nondum vomuit.

Ondoren aurkezten ditudanak beste poema batekoak dira:

Nihil sunt virtutes cunctae
Et jacent quasi defunctae
Nullibi est charitas.

f15

Metu namque terga vertit
Et fides sub scamno stertit,
Superbit humilitas.

Ob hoc ego cum legistis
Advocatis et juristis
Prandens inter pocula.

¹⁰⁰ Aip. lib. (17 oharra), VIII, Domino Papae, 31-33 bl., 43-48 bl., 55-60 bl.

¹⁰¹ Zuzen dago idatzita eskuskribuan gure ustez, beraz, Patxi Altunak Oihenarti egotzi hutsa (Francisco Maria ALTUNA, *Versificación de Dechepare, Métrica y Pronunciación. Mensajero*, Bilbao, 1979,83) Piarres Lafitteri legokioke (Pierre Lafitte, «L'Art Poétique Basque d'Arnaud d'Oyhenart (1665)». *Gure Herria*, Baiona, 1967,27).

Indefesse litem gero
Cur pervertant cura quaero
Nummo dantes oscula.
Quivis sic mihi redicit
Sed quem nummus jam non vicit?
Vel quis spernit munera?
Et si nondum ara nummo
Fabricata sit, in summo
Tamen plus diis colitur.
Si nondum canonisatus
Nummus sit, neque beatus
Isti iam genu flectitur.
O quanta numme operaris,
Quod plus quam deus amaris
A clero et a laicis.
Iam, te sine, nullus sapit
Per te homo quod vult capit
Quod vis totum perficis.

Hurrengo bertsoak *De Mundi Miseriis* kanta izpiritual-etik hartuak dira:

Sanctae Leges caelo datae,
Spretae jacent et calcatae,
Dominante vitio.
Umbra fallax honestatis
Nomen gerit aequitatis
Regnante mendatio.

f16

Ecquis modus est malorum
Vel quae restat spes bonorum
Ubi scelus colitur?
Honos Ehem quam indignis
Hic habetur, et malignis
Quam injuste redditur!
Primas saepe dignitates
Atque summas potestates
Temeret iniquissimi. etc.

Oraindik infernuko penez ari den *Kondenatuen Auhentatirik* harturiko besteok erantsiko nituzke:

Nullus patet hic amicus,
Solus adest inimicus,
Nullus amat socium.

Nullus amor vincit patris,
Nullus matris, nullus fratris
Unum regnat odium.

Hic clamores eiulatus
Plangores et ululatus
Atgue stridor dentium.

Caelum, mundum, detestari,
Deum ipsum execrari,
Hic est furor omnium.

Seiko gutzi hauek zortzi eta zazpi silabakoak dira.

Bada lauко mota bat nere ustez euskaldunena dena, batez ere eta bereziki, ez dudalako aurkitzen beste hizkuntzetan. Hiru bertsolerro errima bereko, hau da, lehena, bigarrena eta

f17

laugarrena, hirugarrena errimarik gabe gelditzen delarik. Froga ikusiko duzu *Emilia*¹⁰² izeneko neskatxa baten kantan, zeinekin maitemindurik mairu batek urretan erosi zuen:

Andr' Emili' andre gora,
Ezin diro ogirik ora,
Artorik jorra hain guti,
Bihoa mairu herrin gora.

Saldu nintzen saritan,
Aski sari handitan,
Ehun pizu urhetan eta
Berrehun dupha eztitan.

Aita nuen saltzale,
Ama diru hartzale,
Anaierik xipiena
Mairuetarik khentzale.

Lehen lauкоak zortzi silabako bertsolerro emeak ditu, eta beste biek zazpi silabako bertsolerro *esdrujulo*-ak. Bertso molde hau dotorea da eta bere erabilera mantendu behar da.

¹⁰² Aldaerak eta komentarioak: Luis Michelena, «Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos», *Sobre Historia de la Lengua Vasca*, II, Donostia 1988, 713-728.

Ondorioztatzen dut, euskal poesiara emanak direnek beren bertsoak moldatu behar dituztela batipat aurkeztu berri ditudan latinezkoen errimatzekeo erara frantsesenera baino areago, onduz, edo bertsoleerro eme hutsak, edo *esdrújulo* hutsak, edo mota hauek nahasiz, bere hitz gehienak, edo eme, edo *esdrújulo*, edo arruntak direlako, harrak oso gutti izanik. Gainera beti bete behar dituzte elisioak eta sineresiak, alegia, hitz bat bokalez bukatzen

f18

bada eta jarraian doakiona bokalez ere hasten bada. Eta ez mespretsatu, edo berdinetsi, Virgilio, Catulo, Ovidio eta beste poeta latinezkoen usuarioa, zenbait bertsoegile latindarrek egin duten arabera, ezen betez gero bokalen topaketek sortzen duten aharrausia saihestuko den. Halaber, honek balioko du hitzen luzera laburtzeko, holakoan luzetasuna gure hizkuntzan oso desegokia baita Poesiarako.

Elisioa egiten da, dakizunez, bi hitzen artean aurkitzen den bokal baten hotsa janez edo galeraziz, adibidez, hitz bi hauetan bezala, *entre eux*, non *entre* hitzaren bukaerako e-a jan eta galtzen den *entr'eux* idatziko bailitzan ahoskatuz.

Sineresia suertatzen da bokalen topaketa horretan, aitzin hitzeko azkena jarraian doan hitzaren lehenarekin lotzen denean, diptongoa eratuz, honela biak silaba soil bat egiten dutelarik. Hona hemen adibide batzuk Lope de Vega Carpio¹⁰³, poeta espainolaren *Peregrino en su patria* liburuaren bigarren orrialdetik hartua:

Philida, nunca mi amor
Enterneció tus sentidos.

Lehen bertsoleerroan *mi amor* hitzek ez dute bi silaba baizik egiten, zeren eta *mi* hitzaren i-a eta *amor* hitzaren a bokala, sineresia dela eta, lotzen diren biak bat besterik egingo ez bailutekeen, eta *mia* diptongoa balitz bezala, hurrengo bertsootan ere ageri den bezala:

Verdad es que un pescador
Tan humilde poco vale
Que aunque a todos nos iguale....

f19

Lehen eta hirugarren bertsoleerroko *Que* eta *aunque* hitzek duten e letra desagertu egiten da, edo jan egiten da, horrela harra den lehen bertsoleerroan

¹⁰³ Lope Félix de Vega Carpio (Madrid, 1562-1635), in; *Colección de las obras sueltas así en prosa, como en verso de...*T.V., Madrid, Antonio Sancla, MDCCLXXVI, 3

zazpi silaba besterik ez delarik, elisioa gabe, ordea, zortzi lirateke. Eta emea den hirugarren bertsolerroan, hamar silabez ondua izan arren, zortzi besterik ez dira kontatu behar, zeren *que* eta *ainque* hitzen bukaeran aurkitzen diren e letrak jan egiten diren. Hala nola lehen orrialdeko bertso hauetan:

Que a la insigne Barcelona
El muro antigo corona.

Lehen bertsolerroko *Que* hitzaren bukaeran aurkitzen den e-a kendu egin behar da a-k jarraituz diolako, hala nola *la* hitzaren a bokala. Eta bigarren bertsolerroan, sineresia medio, *muro* hitzaren o-a *antigo* hitzaren a-kin lotu behar da.

Elisio hau ez da bakarrik gertatzen bokal edo silaba laburrekin, luzetan ere gertatzen baita, hala nola Cervantesen¹⁰⁴ *La Galatea*-n aurki daitezkeen bertsoetan:

Muy bien podrá ser llamado
Sobre todos desdichado,
Pues que vendré a perecer
Adonde el alma he dexado.

Hirugarren bertsolerroko *vendré* hitzaren bukaerako e-a kendu egiten da luzea izan arren. Horrelakorik ez da ematen hizkuntza frantsesean, ondoren frogatuko dudana bezala.

Poeta frantsesek elisioa e emez amaitzen diren hitzetan egiten dute soilik, eta ez beste kasuetan. Hala, adibidez, Du Bartas-en¹⁰⁵ *Premier Jour de la Semaine*-n

Providence et Bonté estoient à tous momens

Bertsolerro honetan e emez amaitzen den *providence* hitzaren e-a jan egiten da, eta ez *bonté* hitzaren e-a, hau harra eta luzea baita. Baina benetan bertso gile latindarrek ez dute elisioa beti egiten, batzutan betetzen duten arren, mespretxatu egiten baitute bestetan.

f20

Bernardo¹⁰⁶ deunak *Jubilus* izeneko poeman ere betetzen du, bertso hauetan bezalaxe:

¹⁰⁴ Aipt. lib., 682

¹⁰⁵ Guillaume de Salluste, seigneur du Bartas (Montfort, 1544 - Paris, 1590) *La Sepmaine ou La Création du monde* (1578-1584) Edizio. erkatua Yvonne Bellenger-ena, Paris, Librairie Nizet, 1981, 4; 61. bl.

Providence et Bonté estoient á tous momens
la sacré-sainct object de ses hauts pensemens.

¹⁰⁶ Aip. lib., 1318

Quocumque in loco fuero
Mecum Jesum desidero.

Non *quocumque* hitzaren e-a kendu behar den bestela bertsoleerroa bederazi silabakoa bailitzateke, beste guztiak bezala zortzi eduki beharrean. Baina idazle honek ez du elisiorik egiten beste bertso pila batean, hala nola Santo Tomas Canterbury-ko¹⁰⁷ apezpikuaren martirioaz Stapleton-ek argitaraturiko *De Tribus Thomis* idazlanean moldaturiko bertsootan:

Ante chaos iurgium indigestae molis
Adhuc hyle gravida faetu magnae prolis,
Necdum orto lumine lunae neque solis
Nec discretis aëre, terra, mari, polis.
In natura, in serie rerum mundanarum

Natura hitzaren azken a *eliditu*, jan egin behar da, bestela bertsoleerroak hamalau silaba izanen lituzke. Eta ondorengo *lapsu* hitzaren u-a arrazoi beragatik jan egin behar da, edo lotu, sineresia medio, hurrengo e-arekin bertso honetan bezala:

Thomas¹⁰⁸ lapsu erigitur incipit finitus

Eta gorago aipatu *Diruaren edo Lukurreriaren kontrako Satira*-n aipatutakoetan gauza bera:

Heu, quanta numme operaris
Quod plus quam deus amaris
A clero et a populo.

Clero hitzaren o-a kendu edo lotu egin behar da, sineresia medio, jarraian doakion hitzaren e-arekin.

Egoki irudituko litzaidake bertso eme eta *esdrujulo*-ak nahasiz, seikoak ontzea nahiko balitz, emeak lehenik joango balira, ezen, aurretik badoaz *esdrujulo*-ak eta emeak ixten hirukoa, hain atsegina ez den poesia, argi eta garbi baita.

f21

*Lauda, Sion, Salvatorem/Lauda ducem et pastorem/In hymnis et canticis...*eko testuak ondorengoak baino askoz ere grazia handiago dut noski:

Res est admirabilis
Virgo venerabilis
Parit sed intacta,

¹⁰⁷ *Prontuarium Catholicum ad instructionem Concionatorum contra haereticos nostri temporis...De Martyrio S. Thomae Cantuariensis Archiepiscopi Carmen Rhythmicum, Historicum, Allegoricum et Morale...*1588; 982.

¹⁰⁸ Idem, 987

Operante spiritu
Sine viri coitu,
Genitrix est facta.

Galdetuko didazu agian zein diren hitz *esdrújulo* hauek eta zein lehen aipatu *aruntak* gure hizkuntzan, eta erantzungo dizut *esdrújulo*-ei dagokienez, direla azken silabak laburrak eta aitzin-azkenaurrekoa luze dituztenak, Zeuk ezagutu nahi badituzu belarriari galdeiozu, dudarik gabe beraxek erakutsiko baitizu *-ra, rik,-tik* eta *-ko* bukaera duten hirusilabako hitzak direla eite honetako, ahoskatzen ditugunez *hártzera, hárturik* eta *hártzeko* azentua lehenean ipiniz, eta ez *hartzéra, hartúrik* eta *hartzéko* azentua azkenaurrekoan ezarriz, eta guttiago oraindik azkenean duten *hartzerá, harturík* eta *hartzekó* bezala.

Ez dago hiru silaba baino gehiago duen hitzik, zeren haietariko anitzetan azkenaurreko kantitatea dudakorra edo halamodukoa da, hitzotan ageri denez, *erostera, erosirik, erosiko; erabiltzera, erabilirik* eta *erabilteko*, zeinetan aitzin-azkenaurreko silaba ez den bi azkenak baino luzeagoa, baina hirurak neurri eta denbora berean ahoskatzen diren; beraz ikus dezakegu azkenaurrekoa nahi bezala poetaren gogo arabera erabil daitekeela, luze edo labur gisara, hori dela eta arrunt edo dudakorra deitzen zaio.

f22

Bada ere hiru silabako hitz andana handia azkenaurreko silaba arrunta duena et honen medioz balia daitekeena, bai eme, bai *esdrújulo* den bertsolerroatzatzat, halaxekoak dira, hain zuzen, mugatzailea duten nominatibo ia gehienak nola, *errea, josia, jauzia, buria, begia, ertzea, luzea, joaitea, hiltzea* eta besteak. Halaber beren singularreko ablatiboak: *erreaz, josiaz, buruaz, begiaz*, etabar. Beste kasua da mugatzailea duten pluralak, zeinek duten (nominatibo pairuzkoa ezik) azken silabak luzeak, ahoskatzen baititugu, *gauzék, gizonék, gauzén, gizonén, gauzér, gizonér, gauzéz, gizonéz*, azken silaba luzatuz.

Bestalde, mugatzailea duten singularreko genitibo eta datiboak azken silaba laburra dute, eta azkenaurrekoa luzea, ahoskatzen ditugunez *gizonáren*, eta *gizonári*, eta ez *gizonarén* ezta *gizonari*.

f23

Aita Haramburu¹⁰⁹ kaputxinoa izan da bakarra errimak euskaraz publikarazi dituztenen artean, bere *Eskuarra*-ren bigarren argitalpenean sarturiko *Zazpi*

¹⁰⁹ Joanes Haramburu, *Debocino eskuarra miraila eta oracinotegua, Virginaren debocionea, marinelena eta San Francesen heren Ordena, berce anhitz debocionozco othoitzequin...* Bordelen, 1. arg. 1635; Vinsonen arabera 2. edizioa 1642.goa litzateke (*Essai d'un bibliographie de la langue basque*, Paris, 1891, 75) Lehen argitaraldiko 207. orrialdean aurkitu dut laukoa.

salmo Penitencialak-en itzul inguruan metodo on hori erabili duena, zeren tetrastiko edo laukoetan nahasi egin dituen zortzi eta zazpi silabako bertso eme eta *esdrújulo*-ak:

Utzazu, Jauna, kolera
 Ene mehatsatzeko,
 Ezen lizate sobera
 Ene gastigatzeko.

Baina desiragarri zitekeen denetan berdin jokatu izan bazukeen, bederen silaba t'erdiko errima erabiliz, (zeinez maiz ahanzten den) eta bertsoerloo *esdrújulo*-tan ez bazukeen erabili bi silabako hitzik, zeinetarik lehena luze zitekeen. Hau gertatzen baitzaio zenbait parajeetan, hala nola *kolpe*-z bukatzen den 253. orrialdeko lehen bertsoerloan, eta *latza*-z bukatzen den 254. orrialdeko azkenaurreko bertsoerloan, eta *aiher*, *hurko* eta *turko*-z bukatzen diren 255. orrialdeko 15. 17. eta 19. bertsoerrotan, eta *jainko*-z bukatzen den 257. orrialdeko 17. bertsoerloan, eta *nola*-z bukatzen den 267. orrialdeko lehenean. Hitz guzti hauek lehen silabak luzeak dituzte, eta labur diren silabak aitzinatzen dituzte, eduki beharrean, ohi bezala hitz *esdrújulo*-etan, azken bi silabak laburrak eta aitzin-azkenaurrekoa luzea. Horregatik, askoz erosoago bukatzen da hiru silabako hitzekin, eta bi silabakoekin amaitu nahi baldin bada, honela behar da egin, alegia, hitzek

f24

behar dute eduki lehen silaba luzea edo arrunta, eta aitzineko silaba bakarreko hitza beharko du izan, edo azken silaba luzeduna. Hona hemen adibideak: *jo ditut, jin dire, harén bila, haurrén ona*. *Esdrújulo*-ak diren hitzak amaitu daitezke ere silaba bakarreko hitzekin, baldin eta lekuz edo jitez luzeak ez badira, ondorengoak eta beste asko diren bezala: *botz, motz, latz, gatz, hatz, zurtz, hitz, gaur, laur, bortz, sei...*

Ohartu naiz ere Nafarroa Garaian eta Bizkaian moldaturiko zenbait kantetan neurria gorago aipatu *Emilia*-renean bezala gordetzen dela, hala nola bizkaitarra den honetan:

Atsein andia da amore eutea,
 Eta bere bada guztiz firmea,
 Ezin esan leidiz ondo munduak
 Zein andiak diren aren gustuak
 Gloriaz beterik jaio nindia
 Ikusiaz gero zen, Ene Eguzkia.

Bertso guzti hauek hamaika silabako bertsoerloo emeak dira.

Ez dakit duela ehun eta hogeitazuen Mossen Bernad d'Etcheparek, Garaziko herrialdean Eyheralarreko apaiza zelarik, bertso arrak ala emeak

egin nahi izan zituen, zeren *esdrújulo* -ei dagokienez ez dut uste ezagutu zitzakeenik, François Morpain-en etxean Bordelen inprimarazi zuen Euskal Poesian, zein geroago baina akatsez josia Erruanen Adrian

f25

Morront-enean¹¹⁰ bermoldiztegitatu den. Bere obra engainatzen ez banaiz, saratarra, eta Bordeleko Parlamentuan Erregeren abokatu jenerala zen Leheteko jaunari eskaini zion. Bi partetan banatua dago, lehenak *Doctrina Christiana*-ren pasarte batzuek ematen dizkigu, eta besteak (bere kartzelatze auzuek aparte) amodiozko neurtitzak, aski errespetu gutxikoak eleiz gizon batentzat, eta batipat arimazain den apez bati ez dagozkionak.

Bai errimaren kalitate pobre eta eskasagatik, bai bere bertsoak kantarazten zituen doinu eta musikagatik, esan dezaket bertso arrak egiteko asmoa izan zuela, baina metodo txar batez baliatu zela, hau da, bortxatu egin zituela berez labur zirenak, bertsolerro bakoitzeko azken silabak luzeak bilaka zitezten.

Hona nola hasten den:

Mundian¹¹¹ den gizon orok behar luke pensatú,
Jaungoikoak nola duien bat bedera formatú,
Bere Iduri propiara, gure arima kreatú,
Memoriaz, borondatez, endelguiaz goarnitú.

Denak hamabost silabako bertsolerroak dira, berdinek ez dutenak poeta frantses, italiano eta espainolen artean, (zeinen baitan bertsolerro luzeenak hamahiru silabako alexandrino emeak diren), are gutxiago latinezkoen artean.

Bertsolerro hauen mozte eta atsedean uneak leku askotan ere irregularrak dira.

f26

Honen ondoren izan zen beste apaiz bat Donibane Garazin jaioa, Jean d'Etchegaray¹¹² Jauna deitua, euskal poesian aritua eta *Artzain gorria* izeneko

¹¹⁰ Adrien Morront Erruanen moldiztegitale (1604-1630), Ambrosio Salazar-en *Las clavellinas de recreación...* (1614) ere argitaratu zuena (*Gallia Typographica...* par George Lepreux, T. III, Paris 1912, 334).

¹¹¹ *Doctrina Christiana*

Munduyâ den guiçon oroc behar luque pêsatu
langoycoac nola duyen bat bedera formatu
Bere irudi propiara gure arima creatu
Memoriaz vorondatez endelguyaz goarnitu.

(*Linguae Vasconum Primitiæ* per Dominum Bernardum Dechepare Rectorem Sancti Michaelis veteris, François Morpain, Bordeaux, 1545)

¹¹² Bidarten 1601. urtean apaiz zegoen Jean Detcheharay bera ote? (Bibliothèque Municipale de Bayonne, Archives....FF 357, H H 181)

pastoralaren egilea, zein hiri honetan zenbait aldiz jokatu zen. Duela ehun urte idatzi zuen. Ikusi dut bere eskuz euskal poemekin idatzitako liburu bat, bertso hauetarik gehienak ere hamabost silabakoak dira eta Detcheperak egin hutsaldi berdintsuak dituzte. Gauza bera esan dezaket bere eskuz idatzirik ikusiak ditudan Arnaud de Logras¹¹³ Jaunaren, Amikuze eta Oztibarreko Bikari eta Utziatiko priore zenaren neurtitzez.

Azter ditzagun ondoren Ziburuko apeza zenaren d'Etcheberri Jaunaren *Manual*-ekoak¹¹⁴, eta aurkituko dugu hauek ere hamabost silabakoak direla bat bedera, eta kantitatearen bortxatze bizio beraz ikutuak, izatez labur diren¹¹⁵ azken silabak luzetzat jotzen baititu; horregatik Baionako Apezpiku Jaunari zuzenduriko Dedikazionezko Gutunean, errimarazten ditu *prelata* eta *baita* (bi hitz hauen azken silabak azentu zorrotza bailuten ahoskatuz). 11 orrialdean *partale/gardatzaile*-rekin; 14. orrialdean *conseiluz/ereduz*-ekin; 19. orrialdean *oro/maizkiago*-rekin, eta 27. orrialdean *abisu/gorritu*-rekin. Eta bigarren liburu-ko 45. orrialdean *ahantzi/moldezki*-rekin; eta 46. orrialdean *eskaturik/mundutik*-ekin.

f27

52. orrialdean *aiphamen/entzuten*-ekin, 98. orrialdean *agindua/libratua*-rekin, 99. orrialdean *duena/arima*-rekin. Bada oraindik bere *Manual*-ean hainbat bertsolerro halako egitura dutenak, alegia, bakarrik azken bokala dutenak elkarren oihartzun moduan. Batzutan gainera errima burutzeko hitz bera errepikatzen du zentzu berdinaikin bi bertsolerroren bukaeran, hala nola lehen liburuaren 11. orrialdean, non *gabe*-k jarraiaiko bertsolerroan ageri den eta esanahi berdineko *gabe* berarekin errimatzen duen. 52. orrialdean *Egia*-k/*egia*-rekin, eta 58. orrialdean *beretzat-ek/beretzat*-ekin. Bere *Noelak*¹¹⁶ *Egunorozkoa*¹¹⁷, eta *Elizara erabiltzekoa*¹¹⁸ -n darabiltzan erak ez dira hobeak. Errimarazten baititu *doloraturen/jakinen*-kin, *galdetzen/zuten*-ekin, *galdurik/norbaitik*-ekin, *garbi/humilki*-rekin, eta beste lekutan gehiegizkoaz diren lizentziak aizuztat jotzen baititu, eta bere errima zenbait aldiz bi bertsolerroren amaieran

¹¹³ Agian Martin de Logras Olhonzeko jauna eta erregearen kontseilari zenaren semea, eta Graziana de Logras, Oihenarten andererearen lehengusu txikiaren anaia.

¹¹⁴ *Manual Devotionezcoa, edo ezperen oren oro escuetan erabiltçeco liburutchoa Escarazco versutan eguiña...* Bordelen, Millanges, 1.ed. 1626.

¹¹⁵ Claudius de Rueil, erregearen kontseilari eta Pariseko semea.

¹¹⁶ *Noelac eta berce canta spiritual berriac. Jesus Christoren biciaren mysterio principalen gañean. Eta sainduen ohoretan besta buruetacotz.* Joannes Etcheberri Doctor Theologoac eguiñac. Bordelen, G. Millanges, 1630.

¹¹⁷ Galdua antza denez.

¹¹⁸ *Eliçara erabilceco liburua* Ioannes Etcheberri Dotor Theologoac eguina eta iaun Noble Bertrano de Etchhaus Tursco Apezpicu digneari dedicatua. Bordelen, G. Millanges, 1636, 37....

Confiteor, guero apheçac/Erraten du devotqui/Virgina purificatu/Cen tenpluan humillqui/çuc naçacu, Jauna, neure/Hobenetariac garbi.

hitz bera errepikatuz moldatzen baitu, eta bere bertsoek neurri bera ukan dezaten maiz errepikatzen ditu adjetibo eta substantiboaren arteko mugatzailea, esaten duenean, adibidez, *Enea galdea*, *ene galdea*-ren ordez, *pensamenduetarik gaxtoetarik*, *pensamendu gaxtoetarik* ordez.... Bestalde oso gutxitan darabil elisioa eta sineresia, eta bertsoak haietan hamabost silabakoak dira *Manual*-ekoak bezala laukoetan banatuak izan arren, zeren bi bakarrik errimatzen duten laukoan, beste biak hemistikioak bezala hartu behar direlarik eta ez bertsolerro osoen gisara.

f28

Tamalgarría da izpiritu honek hobetsi izana poesia eta ez prosa¹¹⁹, non inongo dudarik gabe arrakasta handia ukanen zuen, (moldiztegitatu lanez kanpo) bere adiskideekiko Gutunek, bere Hiztegiak eta (bere eskuz idatzirik ikusi ditudan) bere Konjugazioneak hizkuntza honetan zuen gaitasuna adierazten baitigute. Bere neurtitzak ontzen zituen garaiari entzun nion, batipat itsasoan marinelek kanta zitzaten lantzen zituela, beraz, epaitu dezakegu batez ere karitateak eraginik eta ez anbizioak edo handigurak, eta benetazko eliz-gizon baten gisara bere lagun urkoaren probetxurako garrak bultzaturik.

¹¹⁹ Halere *Manual*...ean badu zati bat «prosan edo hitz lanoetan», Bi-garren liburuaren azken partea-n, 161-191.